

Л. М. Хавкіна

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Харківська альманахова журналістика 30–40-х років XIX ст.: соціокомунікаційні параметри

Хавкіна Л. М. Харківська альманахова журналістика 30–40-х років XIX ст.: соціокомунікаційні параметри. У статті розглянуто особливості харківської альманахової журналістики 30–40-х рр. XIX ст. як результату багатопланої діяльності ранніх українських романтиків. Дослідження присвячено світоглядному й мовному аспектам видань, їх місцю та ролі в історії української журналістики, зв'язку із провідними суспільними й культурними процесами. З оперттям на листи романтиків вивчаються особливості взаємодії авторів і видавців з тогочасною аудиторією, визначаються її основні соціокомунікаційні параметри.

Ключові слова: *альманахова журналістика, альманах, аудиторія, реципієнт, соціокомунікаційні параметри.*

Хавкина Л. М. Харьковская альманаховая журналистика 30–40-х годов XIX в.: социокommunikационные параметры. В статье рассматриваются особенности харьковской альманаховой журналистики 30–40-х гг. XIX в. как результата многоплановой деятельности ранних украинских романтиков. Исследование посвящено мировоззренческому и языковому аспектам изданий, их месту и роли в истории украинской журналистики, связи с важнейшими общественными и культурными процессами. С опорой на письма романтиков изучаются особенности взаимодействия авторов и издателей с аудиторией того времени, определяются её основные социокommunikационные параметры.

Ключевые слова: *альманаховая журналистика, альманах, аудитория, реципиент, социокommunikационные параметры.*

Khavkina L. M. Kharkiv almanac journalism of 30–40-s of XIX century: socio-communicative parameters. The article describes characteristic qualities of Kharkiv almanac journalism of 30–40-s of XIX century as a result of many-sided activity of early Ukrainian romanticists. The investigation deals with ideological and linguistic aspects of editions, its place and role in history of Ukrainian journalism, connection with important social and cultural processes. With a support of romanticists' letters the features of interaction of authors and publishers with audience of that time are studied, its basic socio-communicative parameters are defined.

Keywords: *almanac journalism, almanac, auditoria, recipient, socio-communicative parameters.*

Видавнича діяльність романтиків і альманахова журналістика 30–40-х років XIX ст. зокрема відіграли виключну роль у появі нової парадигми культурного й наукового життя України. Тож доцільно досліджувати феномен харківських альманахів як результат різновекторної діяльності романтиків, що постала в контексті європейських тенденцій національно-культурного відродження.

Це зумовлює необхідність усебічного вивчення романтичної журналістики, обґрунтування світоглядної концепції, що зумовила її появу. До харківських альманахів зверталися науковці, хоча роботи часто мали літературознавчий характер (Т. Бовсунівська, Г. Грабович, ін.). Автори ряду робіт мали на меті з'ясувати специфіку романтичних альманахів та їх місце в історії формування й розвитку української журналістики (І. Михайлин, П. Федченко, Ю. Шерех та ін.). Проблема соціокомунікаційних параметрів функціону-

вання харківських видань згаданого періоду найглибше піднята в розвідці П. Филиповича «Соціальне обличчя українського читача 30–40 рр. XIX ст.» [6:80].

І. Михайлин, аналізуючи цей період як позначений посиленням цензурних заборон, відзначив, що «...кількість охочих видавати періодичні видання в Росії різко скоротилася, а в провінції вони зовсім зникли», але «...потреба людини думати, висловлювати свої уявлення, пізнавати світ за допомогою художніх образів і логічних категорій призвела до пошуку нового типу друкованих видань. Так в Україні народжується альманахова журналістика» [3:80]. Закономірно, що місцем її зародження, центром романтичних процесів, став «університетський Харків, де традиційно концентрувалася талановита молодь» [3:80]. Оцінюючи соціокомунікаційні параметри журналістики Харківської школи романтиків, І. Михайлин констатує, що вона

«...зросла, безумовно, на літературному (а не інформаційному) ґрунті» [4:48], проте «...частина альманахів школи замилювалася упорядниками як багатообіцяючі видавничі проекти, що мали перетворитися на повноцінні періодичні видання» [4:48].

З огляду на це важливого значення набуває усвідомлення багатовекторної діяльності харківських романтиків як системної цілості. Одне з провідних місць у ній посідає підготовка низки видань, які можна схарактеризувати як альманахову журналістику, – це був провідний чинник соціального позиціонування романтиків. Враховуючи їх звернення до народної творчості й мови як постійних об'єктів рецепції, свідомого творення нової культурної парадигми, зацентруємо на характері романтичного сприйняття української мови й літератури як факторів, що за допомогою ЗМК можуть вплинути на формування суспільної свідомості.

Діяльність харківських романтиків 30–40-х рр. XIX ст. мала ряд напрямків, і її результатом, як відомо, стала низка літературних і фольклорно-етнографічних видань, здебільшого альманахів: це «Украинский альманах» І. І. Срезневського (1831), «Утренняя звезда» І. М. Петрова (1834); «Украинский сборник» І. І. Срезневського (1838); «Сніп» О. О. Корсуна (1841); «Молодик» І. Є. Бецького (1843–1844); у цьому ряді слід згадати «Ластівку» Є. П. Гребінки (1841), що вийшла в Петербурзі, але серед її авторів було чимало харків'ян.

Специфіка видань була посутньо обумовлена колом авторів – у цьому контексті варто згадати про особливості існування в Харківському університеті двох романтичних гуртків (що постали в різний час як кола однодумців і гуртками вважаються умовно). Появу наприкінці 20-х років XIX ст. гуртка І. Срезневського вважають вихідним моментом українського романтизму [10:21]. Захоплений романтичними ідеями відродження й вивчення народної культури, він спрямував на дослідницьку й, меншою мірою, літературну діяльність своїх студентів і колег. Провідною рисою гуртка було домінування етнографічно-фольклористичних, дослідницьких напрямів роботи. Діючи в руслі загальнослов'янських культурно-історичних процесів, очолювані І. Срезневським романтики звернулися до історії та виявів духовного буття нації; у збиранні й розповсюдженні народнопоетичних здобутків вбачалася основа культурного (і через нього – національного) відродження. На початковому етапі українського романтизму

художня творчість членів гуртка не становила основу їх діяльності, була помітно вторинною.

Така ситуація перебувала у прямій залежності від кола учасників цього гуртка, «ядро» якого «...складали імена маловідомі в українському письменстві» [10:21–22]. Цінні відомості про склад гуртка та подальшу долю його учасників знаходимо у статтях 10–30-х рр. XX ст. [1; 5; 10]. До гуртка входив ряд осіб, чий внесок у романтичний рух становили зібрані фольклорні матеріали, передані І. Срезневському. Вони невеликий відрізок життя присвятили літературній справі та збиранню залишків старовини і здебільшого після закінчення університету відійшли від цих інтересів. Виникнення гуртка, як свідчать листи романтиків, відбувалось наприкінці 20-х рр., а результатами його діяльності стали фольклорний збірник «Запорожская старина» та «Украинский альманах» 1831 р. В останньому було надруковано твори основних діячів першого романтичного кола: І. Срезневського, І. Розковшенка, О. Шпигоцького, О. Євцького (велика їх частина була ще російськомовною) – та близького до гуртка Л. Боровиковського.

Наприкінці 30-х років в університетському романтичному середовищі вирізняється постать М. Костомарова, з ім'ям якого пов'язують існування другого гуртка, чия діяльність стала новим рівнем реалізації романтичних ідей в Україні. Діапазон інтересів гуртка був ширшим, ніж у першого, мета – більш ідеологічно обумовленою. Спираючись на досягнення попередників, учасники цього літературного кола розвивали намічену місцеву версію романтизму, надаючи їй суто українського звучання. Серед харківських діячів цього періоду – О. Корсун, А. Метлинський, М. Петренко, С. Писаревський, Я. Щоголев. Результатом їх праці стали поетичні збірки, ряд альманахів («Сніп», «Молодик»), перші спроби публіцистики й літературної критики, історико-етнографічних робіт (найвизначнішими є розвідки М. Костомарова «Об историческом значении русской народной поэзии» та «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке»).

Тогочасні літературні та критичні виступи вже не були виявом короткочасного захоплення випадкових людей українською старовиною чи їх наукового зацікавлення фольклором. У поетів-романтиків з'являється нахил до ідеологічних концепцій, романтизоване сприйняття минулого й національної культури обумовлені метою обґрунтувати самотність і духовність українського наро-

ду, спроможність до відродження. Провідною ознакою діяльності цього покоління романтиків є намагання «...визначити своєрідні прикмети українського етнічного типу, поставити наголос на своєрідних особливостях літературної й культурної творчості українського народу» [11:9]. Ці тенденції та мета стимулювали появу романтичних видань, де творився бажаний міфологізований образ України.

Враховуючи європейський досвід, українські діячі спрямували зусилля перш за все навіть не на художню творчість, а на оновлення історичної науки, становлення наукової фольклористики, привернення уваги до мовних питань, а також на налагодження видавничої справи, на видання книжок, які б сприяли їх задуму, – і найбільш адекватним для тогочасної ситуації типом видань стали альманахи, які склали важливий етап розвитку української журналістики.

Дослідницька і творча діяльність призвела до появи праць різного типу: з одного боку, для І. Срезневського та його однодумців це було видання «Запорожской старины» з цікавою передмовою видавця, для М. Костомарова – написання теоретичної розвідки «Об историческом значении русской народной поэзии», а з другого – видання харків'янами альманахів, роль яких у культурно-науковому та комунікаційному дискурсі 30–40-х рр. була виключно важливою.

Оскільки ранні українські романтики мали на меті виявлення першоджерел духу, з'ясування ментальних рис своєї нації, типів її історичного буття, то проведені в цьому напрямі дослідження мали стати фундаментом для побудови нових парадигм культури та національного відродження. Хоча для романтиків 30–40-х рр. XIX ст. об'єктом рецепції виступала передусім духовна сфера буття народу як естетична й культуротвірна реальність, видані ними альманахи за своїм значенням і сферою впливу виходили далеко за літературно-мистецькі межі.

На цьому етапі межовим моментом розвитку журналістики був сам факт появи українськомовних видань, частина яких принаймні претендувала на продовжуваність, періодичність. Інтерес до мовних питань виявлявся в усіх сферах діяльності українських романтиків: в листуванні, де погляд на мову і її значення відбито безпосередньо; у поезії, де рідна мова як образ чи мотив з'являється майже в усіх харків'ян; у наукових розвідках – згадаймо статтю А. Метлинського «Заметки относительно южнорусского языка»,

вміщену як передмова у збірці його творів «Думки і пісні та ще дещо» (1839), тощо.

Мовний аспект був одним із найважливіших в українському романтичному русі й великою мірою обумовлював специфіку відродження; це було пов'язано з іншим концептуальним для романтиків моментом – самоідентифікацією з певною нацією. При цьому справжня національність не мала вирішальної ролі, про що свідчить лист М. Костомарова до І. Срезневського від 8 серпня 1839 р.:

...я бідний Неофіт перекрещенець, перевертень, і тим тільки мені можна простити, що хоч може я й не вмію гаразд зовсім переродитися, таке кохання у мене щире і серце за Вкраїну б'ється більш ніж у якого справжнього южнорусса [9:331].

У листах зустрічаємо чимало прикладів виключного значення національної ідентифікації. У цитованому листі М. Костомаров підкреслює щодо А. Метлинського:

...він козак, і батько його козак, і діди його козаки і весь рід його козацький, український [9:330].

Простежуємо зацікавленість мовним аспектом у листах О. Шпигоцького:

Сердечно благодарю тебя за привет на родном мне языке. Жаль только, что он у тебя не так чист: малорос. дух не везде соблюден (до І. Срезневського від 14 вересня 1831 р. [7:237]).

Тут же зустрічаємо і ставлення до Росії як до чужини – це поняття наповнене, як і в романтичній поезії, виразно негативною семантикою:

На постылой Московщине мне добрая доля судила увидеть украинца. ...Как сладко мечтать о славе нашей Украины, родной матери моей! [7:241].

Увага до мовних питань відбита й у листах Т. Шевченка. З Петербургу він просить брата писати до нього виключно українською мовою; пізніше знаходимо докори за невиконане прохання:

...я твоего письма не второпаю, ...а я ще тебе просив, щоб ти писав по-своему, щоб я хоч з твоїм письмом побалакав на чужій стороні языком людським (від 2 березня 1840 р. [12:11]).

Наголошування вимог щодо мови спілкування має особливе значення, бо звернене до члена родини – представника найвужчого кола, з яким ідентифікує себе поет. Далі ця вимога-прохання поширюється на ширше коло знайомих:

...скажи Іванові Федьорці, нехай він до мене напише письмо окреме – та тільки не по-московському, а то і читать не буду [12:12].

Тож спостерігаємо послідовні прояви самоідентифікацій романтиків – від родини, через ширше коло однодумців, до народу, нації. Логічно, що наступна ланка цього ланцюга – культивування спорідненості з найближчими народами, передусім слов'янськими; цілком закономірно, що в перших альманахах чимале місце відводилося перекладам і переспівам з інших літератур.

Романтики усвідомлювали, наскільки важливим для активзації національної свідомості є поява українських видань як необхідного чинника утворення нового соціокомунікаційного дискурсу. Цим викликана настанова на вимогливе ставлення до друкованої продукції. Лист О. Шпигоцького до І. Срезневського від 14 вересня 1831 р. містить роздуми, оформлені як дружня порада:

...ревнуй о пробуждении малороссийского гения и верь мне: твои труды будут оценены. Молю только тебя, как можно более будь недоверчив к своим силам, будь всегда недоволен собою, и все будут довольны тобою; унижай сам себя в своих глазах и будешь превознесён другими; работай в тиши, в глуши, и пламень духа, всегда стремящийся выпрыг, прокрадётся, прожжёт сам завесу безвестности и, вспыхнув, разольёт румяное зарево, венки твои, венки твоему самоотвержению для славы тебя питающей и поящей Украины [7:241–242].

Критичне ставлення до друкованої продукції властиве й Л. Боровиковському. Так, звертаючись до І. Срезневського з приводу «Украинского сборника», він писав:

Вкус и опытность Ваша в деле, ручаясь за достоинство предпринятого Вами Сборника, заставляет ожидать с нетерпением следующих брошюр. Чем строже будешь в выборе пьес, тем лучше (від 22 травня 1839 р. [7:244]).

Результати художньої діяльності харківських романтиків – збірки окремих авторів, альманахи, літературні збірники – засвідчили наявність в Україні інтересу і свідомого ставлення до власної мови й культури. Почали друкуватися романтики ще в кінці 20-х рр.; А. Шамрай відзначав і звичку харків'ян вміщати в листах «вірші власного виробу» [10:25], «природну потребу услід за улюбленими поетами вміщати власні свої спроби, призначені поки що тільки для адресата» [10:27]. Адресати були першими крити-

ками, не завжди прихильними, а надалі спроби набули публічного характеру, почали вміщуватись у виданнях.

Першим виданням харків'ян, здійсненим І. Срезневським і І. Розковшенком, став «Украинский альманах» (1831). Як перша в Україні спроба створення подібного альманаху він посів важливе місце в романтичному дискурсі. Окрім видавців, свої твори вмістили троє харків'ян: Л. Боровиковський, О. Шпигоцький і О. Євеський. Учасників «Альманаху» було 16 – і відносно відомих (Є. Гребінка, П. Морачевський, ін.), і зовсім невідомих. Дехто подав до видання російськомовні твори, але взагалі редактори прагнули «...надати йому місцевого чи національного колориту», «...подати в ньому матеріали для дослідувача України» [5:32]. Отже, найперша цінність альманаху була у факті появи українського «літературного, ...з деяким ухилом історико-літературним» [5:32] видання, що засвідчувало наявність романтичного руху. Виданню передувала серйозна підготовка, відбита в листах: можна зрозуміти, що планувалося випустити його раніше, але відбулася затримка. У листі О. Шпигоцького до І. Срезневського (серпень 1831 р.) зустрічаємо дружній докір:

Скажи, что приумолк? Право, я даже краснею за тебя. Я уже в Москве протрубил было о твоих альманахах, а их – ни слуху, ни духу [7:241].

Звідси ж дізнаємося і про те, що ще до виходу альманах викликав інтерес і в Україні, і в Росії. У листі від 14 вересня 1831 р. знов читаємо про очікування О. Шпигоцьким на вихід альманаху та дізнаємося про заздалегідь піднесене ставлення до нього, викликане перш за все його українським спрямуванням:

...с нетерпением жду, жду и не дожидая твоего милого дитяти – родного мне альманаха украинского [7:241].

За допомогою листів В. І. Срезневський визначив час виникнення задуми видання: «Перша думка про видання альманаху виникла в лютому 1830-го року. Першу звістку про нього подає в листі до Срезневського О. С. Євеський від 7 березня ... Певне, думка про альманах явилася раптом, як захоплення» [5:32–34].

Лист Л. Боровиковського до того ж адресата від 24 вересня 1834 р. також засвідчує бажання отримати здійснені І. Срезневським видання («Запорожскую старину» й «Укра-

инский альманах»), планований «Украинский сборник» і «Утреннюю звезду»:

Не лишайте меня надежды получить Вашу старину и Альманах – бывший и будущий... Где можно достать Украинскую Звезду? [7:243].

Цей лист є виключно цікавим, оскільки в ньому пунктирно постає питання особливо-го значення альманахів як факту журналістики, здатного на той час краще за авторську книгу знайти масову аудиторію, викликати увагу до нового автора, підготувати необхідний ґрунт для появи його збірки. Важливість цього аспекту для Л. Боровиковського можна розгледіти вже в тому, що з цього починається лист:

Прилагаю, ... 7 пьесок моей фабрики: уступите им уголок в Альманахе Вашем, буде они заслужат этого. Благодарю Вас за предложение познакомить меня с публикой: это тем более кстати, что я готовлю к изданию мои хохлацкие труды [7:242].

Далі Л. Боровиковський, розмірковуючи про доцільність видання своїх україномовних творів, у тому числі й в альманасі, виявляє тонке розуміння відповідальної місії тогочасного видавця в системі масової комунікації – необхідність і можливість формування в реципієнта правильних смаків і виправлення хибних поглядів:

...надеюсь, публика заметит и ту новость, которая, кажется, доселе была неприступна для малорос. поэтов – это серьёзность, противная несправедливому мнению, что на малороссийском языке, кроме шуточного, смешного – писать нельзя [7:243].

Процес підготовки альманаху «Утренняя звезда» (1834), видавцем якого був І. М. Петров, відбито в листах І. Срезневського, який співпрацював з редактором. Це харківське видання, передусім друга україномовна книжка, була «розвитком традицій «Украинского альманаху», «впливала з усього попереднього розвитку української літератури в Харкові»: «Українська книжка була на часі – і вона з'явилася» [3:93–94]. Із листів І. Срезневського до матері 1833 р., де знаходимо сумніви щодо здійснення видання, можна припустити, що процес підготовки до друку був досить складним:

Мне кажется – Петров не будет издавать Альманаха. Пусть брат проводит об этом, – и если нет, – то лучше моей статьи не отдавать ему... Это самое меня заставляет не готовить и других статей,

которые обещаны Петрову (від 20 березня 1833 р. [7:218]).

У листі йдеться про статтю, присвячену постаті Г. Сковороди, – І. Срезневський демонструє суворе ставлення до друкованої продукції, надає великого значення якості опублікованих наукових текстів. Цей лист є джерелом відомостей щодо процесу створення статті, яка посіла важливе місце у виданні й мала чималий резонанс:

Относительно статьи о Сковороде, сделайте одолжение, прочтите её внимательно, пораскритикуйте, – и только тогда отдайте Петрову, когда найдёте её достойною печати. Ведь она написана слишком наскоро, не более как в два вечера. Хотя и не будет известно, кто сочинил её, но всё-таки лучше, если она не хороша, не печатайте её [7:218].

«Украинский сборник» 1838 р. містив твори І. Котляревського й цінну статтю видавця – І. Срезневського – про значення І. Котляревського як зачинателя нової літератури. Вчений планував продовжити видання й надрукувати твори Л. Боровиковського, Є. Гребінки, П. Гулака-Артемовського, О. Шпигоцького, Т. Падури та фольклорно-історичні матеріали. Цей намір, що промовисто вказує на сферу зацікавлень І. Срезневського і є показовим при визначенні місця видання в історії журналістики, не був здійснений. Друга книжка «Украинского сборника» вийшла лише в 1841 р., «після виїзду Срезневського в командировку» [8:210].

У 1841 р. О. Корсун видав у Харкові «Сніп, український новорочник» за участі М. Костомарова, П. Кореницького, М. Петренка, С. Писаревського. О. Корсун мав намір продовжити видання, про що писав у листах, як і про причини, які стали йому на заваді:

Надрукував був 600 книжок, думав: от добро! – Купуватимуть та читатимуть наське слово! А я ще скомпонував другий, там третій. ... Надрукував 600, продав 50, роздарив 200, а 350 не знаю, куди й діти. – Пани кажуть: «Нащо нам, хіба ми школярі, чи що?» – А пані кажуть: «Нет, не читаю таких кныжок. Я тэпэть не могу малоросейского языку!» (до Т. Шевченка від 2 травня 1842 р. [2:17]).

Лист свідчить про перепони, з якими стикались перші романтичні видання, передусім – про відсутність читача, обумовлену складною мовною ситуацією в Україні. Але критику «Сніп» зустрів і з боку самих романтиків. М. Костомаров був незадоволений добром матеріалів і їх рівнем. Подібну харак-

теристику дав альманахові й А. Метлинський у листі до І. Срезневського від 30 липня 1840 р.:

Корсун набрал Малороссийской всячины; но тут же является и поэт истинный, не нам чета, студент бедный без роду и племени, некто Петренко [8:137].

Хоч важливою причиною відносної невдачі проекту О. Корсуна була мовна ситуація, на той час були приклади успішних, зокрема фінансово, україномовних видань. Варто згадати «Запорожскую старину» з ідейно важливою передмовою І. Срезневського, завдяки якій збірка є почасти фактом журналістського процесу. У листах до матері І. Срезневський пише про роботу над збірником, плани щодо друку й тиражу видання [7:217; 224–226], висловлює ставлення до нього й думки про можливий резонанс. Він упевнений, що видання є актуальним, знайде прихильних читачів, буде мати успіх (зокрема комерційний):

Если Бог поможет, то это издание может принести мне рублей до 1000. Кажется, что оно будет принято благосклонно [7:226];

...докончил перепись второй книжки Запорожской старины. ...Эта книжка будет, кажется, довольно любопытна для многих [7:226].

Як відомо, резонанс видання набагато перевищив усі сподівання упорядників.

Іще одним важливим колективним виданням періоду раннього романтизму стали чотири збірники альманаху І. Бецького «Молодик». Хоча видавцем була людина, безпосередньо не причетна до української літератури, у виданні брали активну участь М. Костомаров і І. Срезневський. М. Костомаров вмістив тут критичну розвідку про українську літературу і статті щодо питань українського правопису, І. Срезневський – статтю «Выписки из писем Г. С. Сковороды».

Період 30–40-х рр. ХІХ ст. засвідчив виникнення романтичного напрямку в Україні та намітив його провідні тенденції. Представлений кількома осередками й окремими посталями, серед яких надзвичайно впливовими були харків'яни, він позначився багатоплановою взаємозумовленою діяльністю романтиків, зокрема, їх внеском у формування української журналістики. Продукування української версії романтичної журналістики на цьому етапі відбувалося передусім у вигляді альманахів, що передбачало специфічні соціокомунікаційні параметри. Ці видання відіграли виключно важливу роль у багатьох сферах культурно-наукового та суспільного життя, суттєво забезпечивши формування нової парадигми української культури та почасти сформувавши нове обличчя української аудиторії.

Література

1. Возняк М. До характеристики харківського гуртка українських письменників / М. Возняк // ЗНТШ. — Т. 93. — 1910. — Кн. 1. — С. 132—140.
2. Листи до Т. Шевченка : 1840—1861. — К. : АН УРСР, 1962. — 332 с.
3. Михайлин І. Історія української журналістики ХІХ століття / І. Михайлин. — К. : Центр навчальної літератури, 2003. — 720 с.
4. Михайлин І. Л. Нарис історії журналістики Харківської губернії. 1812—1917 / І. Л. Михайлин. — Х. : Колорит, 2007. — 366 с.
5. Срезневський В. І. «Украинский альманах» 1831 року / В. І. Срезневський // Харківська школа романтиків : у 3 т. — Х. : Держвидав України, 1930. — Т. 1. — С. 32—50.
6. Филипович П. П. Соціальне обличчя українського читача 30—40 рр. ХІХ ст. / П. П. Филипович // Филипович П. П. Літературно-критичні статті. — К. : Дніпро, 1991. — С. 17—31.
7. Харківська школа романтиків : у 3 т. — Т. 1. — Х. : Держвидав України, 1930. — 276 с.
8. Харківська школа романтиків : у 3 т. — Т. 2. — Х. : Держвидав України, 1930. — 224 с.
9. Харківська школа романтиків : у 3 т. — Т. 3. — Х. : Держвидав України, 1930. — 354 с.
10. Шамрай А. Літературний гурток І. Срезневського : зародження романтичних смаків на українському ґрунті / А. Шамрай // Харківська школа романтиків : у 3 т. — Х. : Держвидав України, 1930. — Т. 1. — С. 20—31.
11. Шамрай А. Мотиви «національної туги» в творчості І. Галки та А. Могили / А. Шамрай // Харківська школа романтиків : у 3 т. — Х. : Держвидав України, 1930. — Т. 2. — С. 5—46.
12. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 6 т. / Т. Г. Шевченко. — К. : АН УРСР, 1964. — Т. 6. — 644 с.